

רליגיה

בית למחשבה דתית

גיליון ב
אביב תשפ"א / מאי 2021

ד"ר רחל אלזה פרוינד
הרב יחיאל יעקב ויינברג
הרב עוז בלומן
ד"ר אביחי צור
הרב מנחם נאבת
אלסדייר מקינטאייר
הרב אושרי ברוך
אלומה לב
ד"ר יואב שורק
הרב חיים וידל
בני לוי
אלן פינקלקראוט
אלעד נבו
צ'ארלס טיילור

רליגיה

// בית למחשבה דתית

קודם

קודש - דרך - מציאות

רליגיה: בית למחשבה דתית

גיליון ב / אביב תשפ"א / מאי 2021

יו"ר

שאול דה מלאך

עורכים

עוז בלומן

מתנאל בראלי

מערכת

אהוביה גורן

זאב גינזבורג

עולש גולדברג

אושרי ברוך

עריכה לשונית

שמואל מרצבך

עיצוב

סטודיו דוב אברמסון

מו"ל

מרכז "קדם", מבית תנועת "עזרא"

בית הדפוס 11, ירושלים

contact.kedem@ezra.org.il

© כל הזכויות שמורות למרכז "קדם"

אין להעתיק את הקובץ למחשב מבלי לשלם. לפרטים: www.kedemcenter.com

השיר "אלים מתחלפים התפילות נשארות לעד" לקוח מתוך הספר "פתוח סגור פתוח" של יהודה עמיחי.

כל הזכויות שמורות להוצאת שוקן.

כל הזכויות למבוא לספר "עידן חילוני" של צ'ארלס טיילור, שמורות להוצאת הספרים של אוניברסיטת הרווארד.

כל הזכויות לשיחה "שאלת החילונית" בין בני לוי לאלן פינקלקראוט שמורות לקרן ע"ש בני לוי.

תוכן עניינים

לְסַפֵּר בְּצִיּוֹן שֵׁם ה': מבואות	5
החילון כטרגדיה // מערכת רליגיה	7
אוֹתוֹת פּוֹרְחוֹת בְּאֵוִיר: גנזים	17
רוזנצווייג: הכוכב, היהודי והאורתודוקסיה // ד"ר רחל אלזה פרוינד	19
חסד התכונה הדתית // הרב יחיאל יעקב ויינברג	27
קוֹל קְרָא וְהִלְכָתִי: מסה	35
לשמוע קולות // הרב עוז בלומן	37
"מבלי להכחיש יופי עבודתו" חלק ב // ד"ר אביחי צור	39
דבקות ואהבה // הרב מנחם נאבת	72
להיות פילוסוף מאמין בעולם חילוני // אלסדייר מקינטאיר	89
אֲנַפִּין בְּאֲנַפִּין: שיחות	101
להתרכך ולהוריד את הראש // הרב אושרי ברוך משוחח עם אלומה לב	103
הדת, החיים ובית המדרש הציוני // ד"ר יואב שורק משוחח עם הרב חיים וידל	112
שאלת החילוניות חלק א // בני לוי ואלן פינקלקראוט	126
עם אֵלֵי הַנֶּפֶח: תרבות	143
שאיין מה לבטא, שאיין תשוקה לבטא, ויחד עם זאת – שחובה לבטא // אלעד נבו	145
מה לְמַעַלָּה מַה לְמַטָּה: מחקר	165
עידן חילוני: מבוא // צ'ארלס טיילור	167

{*}

אינני ~ מתניה אליצור	15
אלים מתחלפים, התפלות נשאות לעד ~ יהודה עמיחי	34
אלהים מוקשים בשבילך ~ משה ולדמן	100
יודקה ~ בינה פינקלשטיין	142
אמץ הרצון ~ דוד דנטלסקי	164

לְסֵפֶר בְּצִיּוֹן שֵׁם ה'

// מְבוֹאוֹת

{**}

החילון כטרגדיה

// מערכת רליגיה

"לתבונה האנושית גורל מיוחד [...] מעיקות עליה שאלות שאין ביכולתה לסלק אותן, מפני שהוטלו עליה כמטלה על ידי טבעה שלה, אך אין גם ביכולתה להשיב עליהן, כיוון שהן חורגות מכל יכולותיה".

~ עמנואל קאנט, ביקורת התבונה הטהורה, פתיחה

{א}

השחר של המאה ה-21 הפציע באקדמיה על תחום חדש: 'לימודי חילון'. חוקרים והוגים החלו לפקפק ברעיון שלפיו החילון הוא רקע טריוויאלי, שקוף, וטענו כי בדומה לדת – גם החילון הוא תופעה מורכבת ורבת פנים, שהגדרתה, משמעותה והתהליכים הכרוכים בה אקוטיים להבנת העולם שבו אנחנו חיים. הגדרות ותיאוריות של חילון הוצגו, נידונו והופרכו, והעניין בתחום מקיף כיום חוקרים מדיסציפלינות רבות: פילוסופיה, היסטוריה, תיאוריה פוליטית, סוציולוגיה, פסיכולוגיה, משפטים וגם חינוך. מעט מאלו גם הגיע לישראל!

עם זאת, חקר החילון ממשיך להתבצע בשתי ידיים חילוניות, ובשל כך יישומיו מושעים או מתמהמהים לבוא. אם לנקוט דוגמה מסוימת, המחקר הראה כי לכינון הדמוקרטיה המודרנית דרוש היה מבחינה היסטורית יותר מאשר תיאוריה פוליטית מחולנת (דוגמת זו של הובס) – וכי דווקא שינויים פנים-דתיים, מבניים ורעיוניים, תרמו ועודם תורמים לכך לא מעט. עם זאת, נראה כי עדיין קשה לחשוב מחוץ לתבניות הרגילות של ראיית הדת כמסוכנת לפרויקט הדמוקרטי או לרעיון 'חומת הפרדה' בין דת ומדינה.

דוגמה נוספת היא המקרה המוזר של התיאוריה הביקורתית. לאחר שזו סיימה את הקפותיה בבסיסי הנאורות, הקולוניאליזם ואף ההגמוניה – היא שבה לביתה אך שפת הגוף שלה (ופעמים רבות גם שפת נושאייה) עודנה אומרת נאורות, מערביות והגמוניה. כל כמה שהוכיחה תיאוריה זו לעצמה את נזקיהן של הללו, היא אינה מיטיבה עדיין לייצר לעצמה את 'המושג בחיים' הנדרש. במקום להתערבב מבחינה חברתית, להשתלב בפרקטיקה או למצער לאמץ השקפה דתית יותר

– החוקרים עומדים מעל הבריכה, משוחחים עם עצמם ומסרבים לקפוץ.

אולם הניסיון לתקן את התיאוריה הפוליטית או הביקורתית באמצעות 'עוד מאותו הדבר' נידון לכישלון. הפנומן הדתי נחשף שוב ושוב במחקר רק כדי לעמוד נכחו, בהשתאות או באימה, ולהדחיק אותו – באמצעות התייחסויות ביקורתיות מנותקות שאינן מסוגלות לגעת בו – הרבה לפני תום הדיון. לצד המוזרות, שמא הפתולוגיה, מדובר גם בטרגדיה שכן החילון כושל ברגליו שלו ואף גובה מחירים, כפי שיתואר עוד להלן.

{ב}

עוד קודם להגדרת ה'חילון', בכתיבה הישראלית העכשווית ניתן למצוא לפחות שלושה-ארבעה כיוונים שונים להגדרת 'המצב החילוני' והללו מאתגרים זה את זה.

הכיוון הראשון, שמייצג בולט שלו הוא יובל נח הררי, טוען שהאידיאולוגיה החילונית נושאת מערך מושגי קוהרנטי חליפי לדת. לעיתים מסתייע כיוון זה במיתוס "ערטול העולם מקסמו" מבית מדרשו של מקס וובר: העולם קלף מהקליפה הדתית המיסטית-דמיונית-פרימיטיבית; ותחתיו נחשפו התבונה, הביקורת והחירות, תוך יצירה של תפיסת עולם פעלתנית וחיובית שיש לה ערכי מוסר בפני עצמה. לצד הביקורת על צדדיו ההיסטוריים של תיאור זה, יש לציין כי ערכים רבים שנתפסים כ'חילוניים' כגון חירות, אומץ או שוויון – שורשם בהגות הדתית במערב. המחשבה שמושגי היסוד של 'המוסר החילוני' מקורם בכתבי הקודש או בוועדות אקומניות עשויה לעורר חלחלה בקרב אנשים-מספר.

כיוון שני, מנוגד ועמוק יותר, מיוצג במסתו של זלי גורביץ' "עיון במושג 'חילונות'".² גורביץ' מבקש להזדהות בחיוב עם כינוי הגנאי 'עגלה ריקה'. לדידו, החילוני מודע לכך שרוב האנשים לאורך ההיסטוריה היו דתיים, הוא מכיר בדת כתופעה כלל-אנושית, והוא בוחר להגדיר את עצמו אל מולה – כשואל, כמבקר, כדינמי, כמווד. בעיני גורביץ', החילוני זקוק תמיד לדת מסוימת, שממנה הוא יוצא ועליה הוא תוהה. כך החילוני עשוי לשוב לפתע אל חלק מן הרעיונות הדתיים ולאמץ מהם חלקים בצורות שונות. עיקרה של התנועה הוא 'היות-חלל':

אם זו "עגלה ריקה", אזי הריק אינו מצב סטטי, קפוא, אלא פעולה בעלת עוצמה אדירה, פתיחה מחדש, לימוד, ביקורת, עד אפסי התודעה. בעגלה שאינה כורעת תחת מעמסת המלאות נפתח ומתפתח אופן עקרוני אחר של יצירה, מחשבה, הוויה וערך. אין שום דבר רע בעגלה ריקה, היא קלה, מתגלגלת, שובבה – ואילו עגלה מלאה היא מסורבלת, סרה לְמרות, כבדת תנועה [...] במובן זה, "חילוני", יותר משהוא זהות בעלת עולם נפרד מהעולם הדתי, הוא יחס [...] העצמי, וְאָתוּ המושגים "זהות" ו"מהות", שרויים במצב מתמיד של שאלה.³

הדת נושפת בעורפו של החילוני, והוא מקיים עימה יחסי היפרדות וקרבה מתמשכים.

כיוון זה של המשגת ה'חילון', בכוונה-תחילה אינו מכיל הגדרה חיובית של ממש. כלשונו של גורביץ', זהו סוג של 'יחס'. המושגים המרכזיים שלו – שאלה, ביקורת או שינוי – אינם זרים לדת, אלא שהם מופיעים בה במינונים אחרים ובאינטרפרטציות אחרות. אפשר היה מלכתחילה לראות בכיוון זה ענף – אולי מעט סורר – של המחשבה הדתית.

כיוון שלישי תופס את החילון כסוג של פרשנות רדיקלית לדת. במובן מסוים, זהו המשכו של הכיוון השני, אלא שפרשנות זו נעשית פעמים רבות באופן בלתי מודע, ומכאן גם סוד כוחה ה'חילוני'. קרל שמיט ועמוס פונקנשטיין הצביעו על הזיקות העמוקות בין הפילוסופיה המודרנית והפילוסופיה הדתית של ימי הביניים, והראו כיצד הרעיונות המודרניים הם למעשה גלגולים של רעיונות דתיים שחולנו.⁴ במובן זה, החילון הוא פירוש רדיקלי של הדת, אשר מבקש 'לנקות' אותה מההתייחסות הישירה לאלוהים. פונקנשטיין אף ממשיך וטוען כי רעיון החילון הזה אינו מצמצם את היסוד הדתי, אלא מפזר אותו, כך שצורות חשיבה דתיות ואלמנטים דתיים מופיעים במקומות קשים יותר ויותר לזיהוי – מהרפורמציה ועד ימינו אנו.⁵

הציונות היא דוגמה לכך: תנועה חילונית רוויה בגרסאות מחולנות למונחים דתיים, שאף שומרים על הלהט הדתי. מכיוון אחר אפשר להתבונן ברפורמציה: האדם נתבע לקבל אחריות דתית על ממדים רבים של חייו הארציים, שכן הוא לא היה יכול יותר לחטוא ולכפר על עצמו באמצעות המוסדות הדתיים. הוא נתבע להיות קדוש תוך כדי חיים של פרנסה ונישואין. כל נוצרי הפך לכהן.⁶

כפי שניתן להיווכח, כיוונים אחרונים אלה מצביעים על ההזדקקות החילונית לדת. כדי שהחילון 'יצליח', הוא זקוק לתשתית דתית – או אנרגיה דתית – קודמת. דתיים וחילונים ימשיכו אומנם להתווכח בשאלה אם ראוי להמשיך ו'להזדכות' ככל שניתן על הניואנסים הדתיים שעוד נותרו בתיאוריה ובפרקטיקה, או שאדרבה רעיונות אלה לא יוכלו להחזיק מעמד בניתוק ממקורם; אך בין כך ובין כך, הדת תמשיך ללוות את הפרויקט ותעמוד כל העת ברקע.

{ג}

כיוון רביעי מציג מיכאל הד אשר מגדיר את תהליך החילון כאובדן הזיקה המוסכמת בין האדם ובין מקור משמעות טרנסצנדנטי. אובדן זה נוצר בנסיבות היסטוריות ספציפיות; ובמידה רבה היה תוצר של ויכוחים פנים-דתיים אשר שִׁחֲקו את האמון בסמלים ובמוסדות ש'גישרו' בין האל המרוחק ובין האדם. "האל הפך למרוחק הרבה יותר, ועל ידי כך לפחות ופחות רלוונטי, או לחילופין, למזוהה עם הטבע או עם ההיסטוריה עצמה".⁷

באופן דומה תיאר גם הפילוסוף הקנדי צ'ארלס טיילור (שתרגום עברי למבוא לספרו 'עידן חילוני' רואה אור בגיליון זה) כיצד יצרה המודרנה 'מרחב ניטרלי' – רקע שעליו משורטטים אופנים

שונים של דתות, דעות וסגנונות חיים, והובילה למצב שבו אדם אחד אינו יכול לבטל בהינף יד את אמונותיו של אדם אחר. בשל כך, אמונתן התמימה של הדתות נפגמה. על פי הגדרה זו, גם שומרי הדת בישראל ובעולם הם 'חילונים שומרי דת', כיוון שאף הם נתונים ב'מצב החילוני' הקבוע של המרחב הניטרלי.⁸

עמדה זו מקבלת את התיאור הליניארי של החילון אך מהפכת את כיוונו: לא צמיחתן של השקפות הומניסטיות ונאורות דחקה את הדת, כפי שמבקש לטעון הררי, כי אם התרחקות הדרגתית מהזיקה ההיסטורית אל האל, מעתקים מורכבים במושגים הטרנסצנדנטיים שליוו את האנושות מקדמת דנא, הובילה את בני האדם לבסס לעצמם נקודות התייחסות אחרות (ולעיתים קרובות לא פחות טרנסצנדנטיות).

בהמשך לכיוון אחרון זה ניתן להציע חלוקה גסה בין שני שימושים שונים למילה 'חילון'. בציבור הרחב מקובל לפרש את המונח 'חילון' כהיעדר אמונה ולעיתים אף כביקורת על הדת. אולם מבחינה אטימולוגית, מקורה של המילה secular במילה הלטינית Saeculum, שפירושה תקופה או פרק זמן, ובהטיה, Saecularis, 'של הזמן הזה'. בסביבות המאה ה-14 התהליך האטימולוגי הוביל לכך ש-Saecularis התפרש כ'שייך אל העולם' (Worldly) להבדיל מדברים השייכים אל האלוהי – Sacramentis. מכאן נגזרה המילה גם כמילת פועל: מוסד שעבר "סקולרזיציה" הוא מוסד שיצא מרשות הכנסייה אל הישות הפוליטית האזרחית – 'המרחב הניטרלי'.

זהו מובנה השני של המילה 'חילון' – חילון פוליטי, הפרדת מוסדות דתיים משאר מוסדות שלטון, בלי קשר ישיר או הכרחי לביקורת הדת. התרגום לעברית של מונח זה נובע מהשורש 'חילול' במשמעותו התנאית – הוצאת דבר מחזקת קדוש לחזקת חולין. בעברית מוקדמת ניתן לפגוש את ההטיה 'חילוני', אך בהדרגה הפכה המילה ל'חילוני' – בסיוע תרגום אונקלוס המתרגם 'זר' כ'חילוני'. ה'זר' אינו דווקא זר מבחינה סוציולוגית, אלא כל מי שאינו כוהן.

גם כאשר מנתחים תהליכים נוספים הקשורים לחילון ניתן להיווכח כי אין קשר מחייב בין חילון והיעדר אמונה או ביקורת הדת. לצד החילון הפוליטי, ניתן להתבונן בחילון הכלכלי (שחרור האוכלוסייה מתשלום מיסי דת, וביטול האיסורים הדתיים על הכלכלה, דוגמת ריבית) או בחילון החינוכי (הוצאת לימודי דת מהקוריקולום המחייב). כל אלו מתבססים במידה זו או אחרת על החילון הפוליטי, כפי שטען יוהאן קוואק, אך אובדן האמונה או ביקורת הדת אינם הכרחיים להם.⁹ מדובר אומנם בכיוון של הנוכחות הדתית ובהתאמה גם בהחלשה של ההקשר הדתי בתחומים אלו, ויש לתת על כך את הדעת – אך אין כאן ניתוק מוחלט בין התחומים. דוגמה טובה לכך היא אינדונזיה: מדינה מוסלמית שהפוליטיקה שלה חילונית ברובה, אבל אין בה כמעט ביקורת דת.

{ד}

החילון במובנו כ'ביקורת הדת' שימש בכמה תזות היסטוריות בנות המאה ה-19. הללו הציגו את היחלשות הדת כתהליך 'התבגרות' פילוסופי או מדעי. חיבורים כגון 'היסטוריה של המאבק בין

הדת ובין המדע' הציגו את המעבר מהדת (שזוהתה עם דוגמטיזם, פגאניזם וטיפשות), אל המדע (שזוהה עם ספקנות ביקורתית וחשיבה נאורה). בסופו של דבר, תזות אלו עורערו במחקר והוצגו ככתבי פולמוס אידיאולוגיים.¹⁰ מיתוס המאבק בין גליליאו והכנסייה הופרך, כמו גם אמירתו של מקס וובר שלפיה המהפכה המדעית 'ערטלה את העולם מקסמו'.¹¹ בתוך כך גם התברר שלא קיים 'חילון' אחד: החילון התרחש במדינות שונות באופנים שונים, כך שלמעשה יש לדבר על 'חילונים' ולא על 'חילון'.¹²

שינויים אחרים התרחשו – באופן הדרגתי ובלתי תלוי זה בזה או בהשקפת עולם מכווננת. החילון במובנו הפוליטי, הוצאת מוסדות מרשות הכנסייה, התחולל בין היתר בעזרת הרפורמציה: עקרונותיה ערערו על רעיון התיווך בין אדם לאל על ידי מוסדות דתיים והחלישו את הזיקות שבין הדת והפוליטיקה. לא הייתה זו הפרדה נוסח תומס הובס, שהכפיף בצורה מוחלטת את הכנסייה לממסד הפוליטי; המציאות בפועל לא השתנתה באופן חד-חד-ערכי שכזה, והתהליכים היו ארוכים, מורכבים ושונים מאוד מאלו שאליהם כיוון.

תהליכים אחרים דוגמת הפיתוח העירוני, מהפכת הדפוס או המהפכה התעשייתית הגבירו את מעבר הידע וחשפו את האדם הדתי לדפוס התנהגות שונים, וממילא לשחיקה בהשקפת עולמו ובקישור המובן-מאליו שלו לדתו, כפי שתואר לעיל 'המרחב הניטרלי' של טיילור. הללו לא היו כרוכים בביקורת הדת, אלא שלמחשבה הדתית נדרשו התאמות כדי להסתגל לעולם החדש והללו בוששו לעיתים להופיע.

עם הזמן התגנב לאותו 'מרחב ניטרלי' גורם נוסף: סיפור אידיאולוגי בדבר התפכחות מדת עיוורת ודוגמטית והיפתחות אל מחשבה נאורה וספקנית. תזה על 'חילון' (במובן של ביקורת הדת) כגורם מכוון לאותם תהליכים פוליטיים וחברתיים שהחלו להיות מיוחסים אליו במבט לאחור. סיפור זה הפך למיתוס קבוע בשיח הציבורי – המערבי בכלל והישראלי בפרט.

{ה}

ביקורת שונות נמתחו על אותו סיפור מכוון – לעיתים תוך קבלה והפנמה שלו. זרתוסטרא של ניטשה זעק את מות האלוהים. ברם אם על האפיפיור המפוסר ניטשה לעג, האדם שנותר ללא אלוהים – הניהיליסט – עורר בו רתיעה וחשש. הוא העמיד בפני קוראיו שתי ברירות: להפוך ל'אדם העליון', לקובע ערכים חדשים, או להפוך ל'אדם האחרון', מנוון וחסר הינע פנימי. מדובר היה לדידו לא רק בניוון רליגיזי, כי אם גם בניוון מוסרי.

ביקורת נוספת, המגיבה לאובדן הזיקה שהציג הד, היא שהניתוק של האדם מהזיקה אל הטרנסצנדנטי גורם לחיפוש תחליפים זולים (שלא לומר וולגריים) לחוויה הדתית. ג'ורג' הוליאוק, הראשון שהשתמש במושג 'חילוני' באופן נרחב, הגדיר את החילון כהתמקדות בחומרי ובעכשווי.¹³ אליעזר שביד רואה בחילון מופע מודרני של אלילות, שבו הקניונים הם מקדשי תרבות הצריכה זומרי הפופ הם האלים החדשים.¹⁴ בהקשר זה, גם הנהייה אחר 'האדם העליון'

של ניטשה התגלתה בסופו של דבר כניסיון למצוא מקור משמעות חליפי וגבתה מחירים כבדים בהתאם. ביקורת זו עשויה לחול גם על חוגים שומרי מצוות, בהיותם 'מחולנים מבפנים': לא בשל ספקות פילוסופיים, אלא בשל השקיעה בתרבות הצריכה ובשל חוויה עמוקה של מספיקות עצמית.¹⁵

טלאל אסד, תוך שימוש בתיאוריה הביקורתית, ביקר את החילון על היותו אידיאולוגיה דכאנית. בדבריו יש כבר כריכה בין החילון של ביקורת הדת והחילון הפוליטי, וערעור על שני התהליכים הללו במקביל. הוא מפרק את הטענה שלפיה חילון הוא "תיאוריה פוליטית מסדר שני", המנסה רק לתכלל או לארגן את תפיסות הטוב השונות של אזרחי המדינה, ומציג את החילון כתיאוריה גדורה מסדר ראשון הכופה את עצמה על התרבויות האחרות.¹⁶ בהקשר הישראלי, ניתן למצוא כמה דוגמאות טובות לכך ביחסי בג"ץ והחרדים.

{1}

ככל שחולף הזמן הולכים ומתבררים ממדי הטרגדיה – טרגדיה שאינה רק מנת חלקו של האדם החילוני, אלא של כל מי שחי ב'מרחב הניטרלי' בעודו מצויד בסיפור מכונן אתאיסטי בלבד. הניסיון להבין את המצב בהווה במונחים של 'תזת ההחסרה' – קרי: אנושות שהשילה מעליה עניינים מיותרים, כמו הדת – היה נואל. הדת מסרבת להיעלם, ולא נראה שהייתה בדרך לשם אי-פעם. המפה התיאורטית כשלה, והטריטוריה המציאותית מזדקרת לה וממתינה להמשגה חדשה וקשובה יותר של מצבנו.

הטרגדיה נוגעת גם לכך שאידיאלים חשובים של המודרנה – דוגמת אינדיבידואליזם, תבונה או חירות – הולכים ונפגעים על ידי הפיתוח שלהם-עצמם. "פרשנותי את החילון", כתב גבריאל מוצקין בחתימת מאמרו "חילון, ידע וסמכות" –

היא פרשנות פוסט-חילונית ופוסט-פוסטמודרנית: היא פוסט-חילונית מכיוון שהאידיאל של אוטונומיה אפיסטמולוגית נפגע על ידי אותו תהליך מדעי שאידיאל זה הוביל ליצירתו; והיא פוסט-פוסטמודרנית מכיוון שאיני סבור שהניהיליזם הרגשי הנובע מגישתם של היידגר, פוקו ודרידה הוא אפשרות מעשית.¹⁷

המחירים המצטברים הם פוליטיים, חברתיים, מוסריים – ואף פסיכולוגיים: אותה 'התבגרות' מדעית ופילוסופית מעמתת את האדם תדיר עם הצורך שלו במשמעות. יורגן ברמאס העיר על כך בקצרה בנוגע לתביעה ליצור ספרה ציבורית ניטרלית מבחינה דתית:

אל לה למדינה הדמוקרטית להקטין מראש את המורכבות הפוליפונית של מגוון הקולות הציבוריים, משום שהיא אינה יכולה לדעת אם היא אינה מנתקת בכך

את החברה ממשאבים נדירים להפקת משמעויות ולעיצוב זהויות. ביחוד בכל
 מה שנוגע ליחסים חברתיים פגיעים, למסורות דתיות יש את הכוח לבטא באופן
 משכנע רגישויות מוסריות ואינטואיציות של סולידריות.¹⁸

כדי לצאת מן הלבירינת יש להיכנס אליו תחילה. הגיליון השני של כתב העת 'רליגיה' מבקש
 לשוב ולעסוק ב"להיות דתי", הפעם תוך שיטוט בצידו השני של הרחוב – ב"חילון": בשיחות על
 אודות ההפנמה הדתית שלו, באופן שהוא מעורר מגננות ואף התנגדות, בפנים המורכבות שלו
 ביחס לדת ובמציאת חלופות נאותות.

§

הערות

* ברצוננו להודות לשחר אדלמן על הסיוע בעריכת המבוא.

- 1 ראו לדוגמה יוסי יונה והודה גודמן (עורכים), מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל, ירושלים: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, 2004; יעקב ידגר, מעבר לחילון: מסורתיות וביקורת החילוניות בישראל, ירושלים: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, 2012; יובל גובני, "חילוניות יהודיות: קווים למתווה פילוסופי-חינוכי", יעקב ידגר ואחרים (עורכים), מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל, קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, 2014, עמ' 141–159; יוכי פישר, "מבוא: חילון וחילוניות – מצע תיאורטי ומתודולוגי", הנ"ל (עורכת), חילון וחילוניות: עיונים רב-תחומיים, ירושלים: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, 2015, עמ' 11–43.
- 2 זלי גורביץ', "מסה: עיון במושג 'חילונות'", חילון וחילוניות: עיונים רב-תחומיים, עמ' 44–50.
- 3 שם, עמ' 45–46.
- 4 Amos Funkenstein, *Theology and the Scientific Imagination: From the Middle Ages to the Seventeenth Century*, Princeton: Princeton University Press, 1986.
- 5 עמוס פונקנשטיין: "האמנסיפציה של האדם מן השעבוד שהביא על עצמו", יעקב מלכין (עורך), תרבות היהדות החילונית: הגות חדשה בישראל, ירושלים: כתר, 2006, עמ' 81–90.
- 6 מרטין לותר, ארבעה חיבורים תיאולוגיים, מגרמנית: רן הכהן ותמר צ'ולקמן, ירושלים: מאגנס, תשע"ח, עמ' 188–189.
- 7 מיכאל הר, "תהליכי חילון בעת החדשה: פנים רבות לתופעה אחת או תווית אחת לתופעות שונות?", זמנים, 83 (2003), עמ' 12, וכן במקומות נוספים.
- 8 גם מתיאור זה ניתן עדיין להסתייג, שכן הוא 'מודה במקצת' לאותה ראייה של החילון כ'שוקף' שהזכרה בראש המאמר.
- 9 Johannes Quack, "Identifying (with) the Secular: Description and Genealogy", Phil Zuckerman (ed.), *The Oxford Handbook of Secularism*, Oxford: Oxford University Press, 2017.
- 10 John William Draper, *History of the Conflict Between Religion and Science*, 1874; Andrew Dickson-White, *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*, 1896.

- 11 Mano Singham, "The Copernican Myths", *Physics Today* 60.12 (2007); Ronald L. Numbers (ed.), *Galileo* 11
 רבקה; *Goes to Jail and Other Myths about Science and Religion*, Harvard: Harvard University Press, 2010
 פלדחי, "בעקבות המקור האבוד: פרשת גלילאו בראי הזוהר", *מקום למחשבה בשער*, 18 (2002). לעניין 'ערטול העולם
 מקסמו', ראו Jason Ananda Josephson Storm, *The Myth of Disenchantment: Magic, Modernity, and the Birth*
of the Human Sciences, Chicago: University of Chicago Press, 2017
- 12 ראו Janet R. Jakobsen and Ann Pellegrini (eds) *Secularisms*, Duke: Duke University Press, 2008. בהקשר
 היהודי ראו הקדמתו של שמואל פיינר לספרו *שורשי החילון: מתירנות וספקנות ביהדות המאה ה-18*, ירושלים: שז"ר,
 תש"ע.
- 13 George Holyoak, *English Secularism*, Chicago, 1896.
- 14 אליעזר שביד, *ביקורת התרבות החילונית*, ירושלים: מאגנס, 2007.
- 15 ראו גם הרב אהרן ליכטנשטיין, "שברון לב ותמהון לבב: הרהורים על עבודת ה' במודרנה". זמין במרשתת.
- 16 טלאל אסד, *כינון החילוניות: נצרות, אסלאם, מודרניות*, תל אביב: רסלינג, 2010; וכן ברונו לאטור, בטור דעה בעקבות
 הפיגוע בצרפת ב-2015 (Trans.: Timothy Howles), *Le Monde*, 2015 (Bruno Latour, "Two Lessons from an Old Imam").
- 17 גבריאל מוצקין, "חילון, ידע וסמכות", *חילון וחילוניות: עיונים רבת-חומיים*, עמ' 90.
- 18 הרצאה מיום 15.3.2007 באוניברסיטת טילברג, הולנד. התרגום שלנו.